

Лариса Березівська

ПРИНЦИП ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО УЧНІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО І О.А. ЗАХАРЕНКА

Розбудова України як незалежної держави супроводиться інноваційним розвитком освіти на демократичних, гуманістичних та національних цінностях. Метою державної освітньої політики є створення умов для розвитку особистості і її творчої реалізації, про що йдеться в Національній доктрині розвитку освіти (2002). Зокрема, держава повинна дбати про різноманітність типів навчальних закладів, варіативність навчальних програм, індивідуалізацію навчання та виховання школярів [6, с. 179, с. 181].

Нині поняття «індивідуалізація навчання» тлумачиться як «організація навчального процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, що дає змогу створити оптимальні умови для реалізації потенційних можливостей кожного учня», а поняття «індивідуальний підхід у вихованні» пояснюється як здійснення педагогічного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів (темперамент і характер, здібності, мотиви, інтереси тощо), що значно впливає на їхню поведінку в різних життєвих ситуаціях [7, с. 104, с. 105].

Склалося так, що талановиті й самобутні педагоги В.О. Сухомлинський та О.А. Захаренко працювали в радянську добу, коли в Україні діяла однотипна єдина державна радянська школа без зовнішньої диференціації, яка в ході «хрущовської» реформи 1956–1964 рр., часткового внутрішньосистемного реформування 1964–1984 рр. і реформи 1984 р. зазнала певних структурних змін (запровадження обов'язкової 8-річної школи з виробничим навчанням (професійна профілізація), створення спеціалізованих шкіл для обдарованих дітей як прояв зовнішньої диференціації, уведення обов'язкової 10-річної школи з 3-річною початковою школою, відкриття спеціалізованих загальноосвітніх шкіл, класів з поглибленим вивченням деяких предметів та факультативів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, запровадження обов'язкової 11-річної школи з 4-річною початковою школою). Важливим є те, що О.А. Захаренко продовжив свою діяльність і в період зародження національної демократичної реформи школи у другій половині 80-х років та в період відродження різнотипної і багатоваріантної структури шкільної освіти з внутрішньою і

зовнішньою диференціацією в незалежній Україні.

Зазначимо, що творчу спадщину В.О. Сухомлинського та О.А. Захаренка вивчали й нині вивчають багато українських учених (М.Я. Антонєць, І.Д. Бех, Н.М. Бібік, Л.С. Бондар, Н.П. Дічек, С.О. Захаренко, Н.А. Калініченко, О.В. Крутенко, В.Г. Кузь, М.В. Левківський, В.І. Лозова, Ю.І. Мальований, Н.С. Побірченко, Л.І. Прокопенко, Г.П. Пустовіт, О.Я. Савченко, О.В. Сухомлинська, Т.В. Філімонова та ін.). Закономірним є великий інтерес до педагогічної спадщини і практичної діяльності видатних педагогів, зокрема в порівняльному аспекті. Ми ставимо за мету з'ясувати, якого значення вони надавали індивідуальному підходу до учнів, які використовували шляхи і способи його реалізації в очолюваних ними школах.

У Павлівській і Сахнівській середніх школах, хоч вони і функціонували в умовах авторитарної системи освіти, навчально-виховний процес будувався завдяки творчопошуковим і новаторським підходам їхніх керівників на *індивідуальному підході до учнів*. Про це В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко писали у своїх працях. Так, В.О. Сухомлинський висував ідею про те, що вчительський колектив повинен мати перед собою картину людської індивідуальності кожного вихованця. Саме в цьому і полягає «педагогічна культура школи» [1, с. 59]. О.А. Захаренко довів, що в основі діяльності очолюваної ним школи діяло правило: «...в центрі уваги, спостережень, роздумів і планів учителя повинна бути конкретна особистість» [2, с. 27].

Педагоги-новатори виявили, що *реалізувати індивідуальний підхід* до школярів можна лише на основі вивчення їхніх індивідуальних здібностей, нахилів, особливостей. Це сприятиме успішній життєдіяльності після закінчення школи. Тому педагогічний колектив Павлівської середньої школи активно працював над тим, «щоб у школі не було жодного безликого учня, який нічим не цікавиться, якого ніщо не хвилює і не захоплює, який з однаковою байдужістю вчить і математичні формули, і ліричні вірші, щоб кожен вихованець з перших днів перебування свого в школі чимось захопився, щось полюбив, розви-

нув свої творчі здібності, вийшов з її стін з певним життєвим покликанням» [15, с. 123]. Підвалиною діяльності педагогічного колективу Сахнівської середньої школи стало також вивчення індивідуальних здібностей і нахилів кожного учня з метою визначення подальшої життєвої стежки [4, с. 145].

Реалізація індивідуального підходу потребує специфічних способів. Цінним є досвід проведення вчительських нарад у Павлівській середній школі, які переростали у психологічні семінари, де обговорювалися найскладніші сфери духовного життя і стосунки дітей. На таких засіданнях двічі на місяць по понеділках учителі початкової, середньої і старшої школи, класні керівники, керівники гуртків, піонервожаті обговорювали «духовний світ конкретної дитини», джерела її розумового, морального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, середовище, в якому формувалися розум, мислення, почуття, характер, переконання, особистість в дошкільні роки і період шкільного навчання [11, с. 232]. У ході психологічних семінарів визріло колективне переконання, що педагог повинен до тонкощів знати індивідуальність кожного школяра.

Найчастіше предметом обговорення були непомітні учні, яких Василь Олександрович відносив до важких дітей. Спільно педагоги добирали для такої дитини види діяльності, що могли б її захопити, привести до особистого успіху [13, с. 57–58]. На одному із засідань «педагогічного понеділка» колектив у ході обговорення доповіді директора школи на тему «Формування здібностей і потреб учнів» прийшов до висновку, що «справжнє навчання – це індивідуальне творче формування дитини» [13, с. 61]. Як бачимо, вивчення дитини в Павлівській середній школі було всеохоплюючим і багатограним: кожна дитина відчувала вплив багатьох учителів; кожний педагог мав знати середовище, в якому особистість дитини формувалася до школи і під час навчання; особливості її мислення, розумової праці, індивідуальні риси характеру, її сили, здібності, інтереси, труднощі, радощі і прикрощі [13, с. 56].

Діяльність педагогічного колективу Сахнівської середньої школи також будувалася на роздумах, спостереженнях щодо конкретної особистості. О.А. Захаренко був переконаний, що шкільні виховні заходи мають ґрунтуватися на глибокому знанні дитячої психології. Він доводив, що директор і очолюваний ним педагогічний колектив повинні знати всіх без винятку учнів. У його кабінеті зберігалися учнівські табелі, особові справи, творчі роботи, сценарії виховних заходів, а також «програмовані характеристики» учнів у вигляді карток з відомостями про дітей (темперамент, здібності,

характер, становище в колективі, громадські доручення, заохочення, покарання, становище в сім'ї). Класні керівники один раз на півріччя фіксували в цих картках дані своїх спостережень про учнів. Такі заходи, на думку директора, допомагали «тримати в полі зору дитину, її світосприйняття, вивчати багатогранність людського, нового, невичерпного в ній» [5, с. 30].

В.О. Сухомлинський і О.А. Захаренко обстоювали думку, що батьки і педагоги мають з раннього дитинства вивчати природні нахили, характери й уподобання дитини, а в дитячому садочку і початковій школі розвивати її здібності, не нав'язуючи своєї волі. Так, О.А. Захаренко закликав вивчати в цьому руслі досвід японців: «...помічай і розвивай у дитині природні задатки, тоді її зарахуєш до тих, хто ошчасливить себе вірним вибором шляху» [2, с. 97; 3, с. 208].

Обидва педагоги вважали, що розумове виховання також потрібно розпочинати з дошкільного віку. І це підтверджує досвід роботи Павлівської середньої школи. Діти 4–6 років приходили на заняття до школи два-три рази на місяць, 6–7 років – щотижня. Досвідчені вчителі під час екскурсій і походів вивчали розум та індивідуальні особливості мислення кожної дитини [1, с. 169]. Спостерігаючи за цим процесом, Василь Олександрович переконався, що вже серед дітей п'яти-шестирічного віку є «теоретики» і «мрійники». На його думку, немає жодної бездарної дитини і потрібно вивчати її здібності, щоб вона навчалася не нижче від своїх можливостей. У кожному класі є «талановиті математики, механіки, рослинознавці, пізніше – хіміки, філологи, історики» [1, с. 170]. О.А. Захаренко на основі власного практичного педагогічного досвіду дійшов висновку, що навчальний процес варто будувати з урахуванням можливостей кожної дитини [2, с. 88].

Обидва педагоги-практики виявили ефективну форму індивідуального підходу до школярів – *індивідуальні бесіди* з ними на різні теми. Василь Олександрович пропонував проводити з учнями індивідуальні бесіди для виховання в них «сердечної чуйності до навколишніх людей» [1, с. 73]. Олександр Антонович вважав, що індивідуальні бесіди з школярами допомагають виявити причини порушень ними дисципліни, їхні інтереси та залучити їх до певного виду діяльності [4, с. 14–15]. Він керувався правилом, що кожен учень має право висловлювати свої думки. На переконання обох педагогів, це сприяло індивідуальній роботі з важкими учнями, виявленню проблем у ході їхнього навчання.

В.О. Сухомлинський практично випробував і теоретично обґрунтував *диференційований підхід* як принцип реалізації індивідуального підходу до організації навчального процесу. Він

полягав у тому, що клас ділився на кілька груп залежно від розумової підготовки учнів; вони не знали про це, але вчитель давав їм диференційовані завдання (одним – легші, іншим – складніші) з метою постійного розвитку здібностей школярів; учень міг виявити здібності з певного предмета.

Василь Олександрович довів безсумнівні переваги диференціації навчання: розвиток розумових здібностей школярів; сприяння підвищенню інтелектуального рівня учнівського колективу; досягнення результатів «слабкими» учнями на певному етапі хоча б з одного предмета; установлення взаємної доброзичливості на уроці між учителем і учнями; полегшення праці вчителя завдяки ефективній та посильній зайнятості усіх дітей. Він наголошував, що не можна рівняти усіх школярів «по середньому учню», бо це гальмує їхній розвиток. Про складні питання фізики, хімії, математики учні дізнавалися з позакласної не обов'язкової роботи (вечори, ранки, гуртки тощо), де кращі з них виступали з доповідями, рефератами, у ролі лекторів. Завдання вчителя в цьому процесі полягало у правильному визначенні задатків, нахилів, можливостей кожного учня, сфери розумового життя і творчої праці, в якій він може найповніше розкрити себе [10, с. 439; 1, с. 191].

Василь Олександрович наводить приклади реалізації принципу індивідуалізації, а саме внутрішньої диференціації: на уроці математики одним учням учитель дає для розв'язування чотири задачі, а іншим – лише одну задачу; один учень розв'язує складнішу задачу, а інший – простішу; на уроці з літератури один учень виконує творче завдання, наприклад пише твір, інший – працює над текстом літературного твору. На думку видатного педагога, саме такий підхід допомагає учням повільно чи швидко одержати моральне задоволення, радість відкриття. Отже, успіх у навчанні – це стежка, «що веде до того куточка дитячого серця, в якому горить вогник бажання бути гарним» [10, с. 437–438].

В.О. Сухомлинський позитивно характеризував діяльність у цьому напрямі й відомого вчителя математики, директора Богданівської середньої школи Кіровоградської області І.Г. Ткаченка. Іван Гурович, готуючись до уроку, добирав індивідуальні завдання для учнів, що принесли б усім їм успіх. Показовою в цьому є діяльність учителів математики Павлівської середньої школи Г.Г. Арищенко та М.А. Лисак. Під час розв'язування задач вони ділили учнів на п'ять умовних груп: перша – найпідготовленіші учні (один-два), які легко розв'язують будь-яку задачу, що виходить за межі програми і потребує напруження, інколи незначної допомоги вчителя; друга – старанні учні, які завдяки

наполегливості добре виконують завдання, але з певним напруженням розумових сил; третя – школярі, які самостійно розв'язують задачі середньої складності, а складні – з допомогою вчителя; четверта – учні, котрі повільно розв'язують і можуть виконати удвічі-тричі менше завдань порівняно з попередніми групами школярів; п'ята – окремі учні, які не можуть розв'язати задачу середньої складності; для них учитель добирає спеціальні задачі [10, с. 439].

Проблема *подолання відставання учнів у навчанні* була однією із центральних у дидактичній концепції директора Павлівської школи. В.О. Сухомлинський стверджував, що відстаючі (невстигаючі) учні з'являються тому, що «немає індивідуального підходу до дітей у найважливішій, найголовнішій сфері шкільного життя – у сфері розумової праці» [10, с. 436]. Він закликав провести порівняння, як семирічні діти виконують фізичну працю. Наприклад, запропонувати їм носити воду. Очевидно, що один учень принесе п'ять відер з водою і втомиться, а інший – двадцять і т.д. Василь Олександрович переконливо доводив, що і для розумової праці потрібні неоднакові дитячі сили. Одні учні сприймають матеріал швидко, запам'ятовують його міцно і надовго, а інші – повільно. Для одних дітей успіх – це «п'ятірка», а для інших – і «трійка» велике досягнення. Саме тому Василь Олександрович застерігав, що немає абстрактного учня, до якого можна було б механічно прикласти всі закономірності навчання і виховання. Він називав уміння вчителя правильно визначати шляхи розвитку розумових здібностей кожного учня надзвичайно важливою складовою частиною педагогічної мудрості. На його думку, кожній дитині потрібно допомогти розкрити її сили й можливості, а отже, відчувати радість успіху в розумовій праці. «А це означає, що в навчанні має бути індивідуалізація – і в змісті розумової праці (в характері завдань), і в часі», – зазначав педагог [10, с. 437].

Павлівський директор і вчитель довів, що «важка дитина – це маленька людина, у якій з різних причин є ненормальності, якісь відхилення в розумовому розвитку», тому потрібно шукати особливі методи і прийоми виховання. І в кожного з таких дітей «є щось своє, особливе, індивідуальне, не схоже на інших важких дітей: своя причина, свої особливості, відхилення від норми, свої шляхи виховання» [14, с. 509]. Важкі учні потребують індивідуальної допомоги на уроках і після них, додаткових пояснень, спеціально дібраних завдань. Як радив Василь Олександрович, педагог має, набравшись терпіння і віри, не дорікати такій дитині, а підтримувати її, допомагати їй повірити у свої сили. Учителі початкової школи повинні дбати

про нормальне навчання таких дітей. Вони мають прищеплювати важким дітям «радість думання над книжкою» під час самостійного читання [18, с. 433]. Розмірковуючи над добром вправ для учнів на уроках граматики, Василь Олександрович рекомендував вивчати розумову працю кожного учня з метою розробки індивідуальних завдань [17, с. 228].

Для підлітка, котрий відставав у навчанні, вчителі добирали спеціальні посилення для нього за задачі, які потім поступово ускладнювалися. В.О. Сухомлинський вважав, що робота й такого учня має бути самостійною, бо він повинен відчути радість від подолання труднощів, оскільки «негативні інтелектуальні почуття поступово пригнічують підлітка, притупляють його чутливість до засудження несамотійності його розумової діяльності» [9, с. 330]. Педагог-практик переконував, що небезпека не лише в тому, що він відстає у навчанні від своїх ровесників за рівнем знань, а й у тому, що учень може поступово втратити інтерес до розумової діяльності, відчути «інтелектуальну неповноцінність» і з цих причин відставати в інтелектуальному розвитку.

На основі глибокого і всебічного вивчення дітей підліткового віку Василь Олександрович прийшов до висновку, що кожна дитина думає по-своєму (швидко чи повільно). Тому потрібно дати кожному учневі «час для роздумів, для осмислення матеріалу, враховуючи те, що в класі завжди є вихованці, які повільно думають» [9, с. 330]. І це є, як вважав учений, неодмінним правилом організації інтелектуальної праці в школі. Отже, реалізація індивідуального підходу до учнів під час навчання потребує «особливих методичних прийомів вивчення нового матеріалу і специфічної організації уроку» [9, с. 331].

У Сахнівській середній школі також здійснювалася індивідуалізація навчання, зокрема його диференціація. У середніх і старших класах практикувався поділ учнів на групи для глибокого вивчення того чи іншого предмета. Цікавим був досвід колективу кафедри природничо-математичного профілю школи, який запровадив трирівневий контроль на уроці, коли учні за власним бажанням виборювали право перейти у навчанні на вищий рівень [2, с. 88–89]. Протягом навчального року проводилися вечірні консультації, або додаткові заняття, практичні індивідуальні, групові, репетиторські заняття, факультативи, де учні могли поглибити свої знання з того чи іншого предмета [3, с. 6; 2, с. 87]. Усі діти молодших класів навчалися хореографії, музики, а з п'ятого класу продовжували навчання лише ті, які проявили здібності з того чи іншого виду діяльності.

Обидва педагоги довели взаємозв'язок

між навчанням учнів і обраним видом праці. Так, В.О. Сухомлинський вважав, що учні мають поєднувати практичну діяльність з опануванням теоретичних знань. Наприклад, школярі, схильні займатися рослинництвом, у процесі позакласної самостійної роботи вивчають поглиблений курс ботаніки; ті, які проявили здібності до механізації, електротехніки, конструювання й моделювання, додатково ознайомлюються з позапрограмним матеріалом з фізики. До таких учнів ставляться підвищені вимоги на уроках, а бібліотека добирає їм відповідну літературу. Цікавим задумом вважаємо запровадження в усіх класах, починаючи з четвертого, години улюбленого предмета (години творчості), де кожний учень за розкладом вивчатиме питання, що його цікавлять, заглиблюватиметься в теорію [15, с. 137–138].

Педагогічний колектив, очолюваний Василем Олександровичем, прагнув, що «щоб кожний вихованець досяг в улюбленій справі значних успіхів – майстерності, досконалості в праці». Особлива увага приділялася вихованню здібностей і нахилів у вихованців з неяскраво вираженими задатками. У Павлівській школі вірили, що «кожна людина може стати поетом, художником в якій-небудь справі» [8, с. 176].

В.О. Сухомлинський висловлював міркування, що ефективність виявлення здібностей, нахилів, покликань учнів під час праці безпосередньо залежить від творчого вчителя. Учений переконував, що педагог має стати зразком для учня у праці, «його любимою людиною». Він тонко визначив початок індивідуального підходу: «якщо ми бачимо, що дитина, підліток до всього байдужі, ми думаємо й вирішуємо, з ким треба духовно зблизити цю юну людину» [8, с. 176]. Ці ідеї розвинув послідовник Василя Олександровича О.А. Захаренко. Олександр Антонович доводив, що саме у праці створюються сприятливі умови для виявлення здібностей учнів [4, с. 8]. Водночас праця, а саме її різноманітність, є важливим чинником розвитку індивідуальності, яка повинна стати «родючим полем для самовираження, самоствердження» [5, с. 101].

Система виховання у позаурочний час в обох авторських школах базувалася на індивідуальному підході, бо індивідуальні здібності, нахили учнів найефективніше виявляються в різноманітній діяльності. Педагоги, які намагаються втиснути «багатогранні запити учнів» у рамки одноманітних заходів, роблять велику помилку. У практиці Павлівської школи виховний процес ґрунтувався на положенні про те, що «людина неповторна, і ця неповторність... особливо виразно виявляється в отрочстві». Тому педагогічний колектив спрямовував свої зусилля

на те, щоб кожний підліток знайшов свою улюблену справу. У школі діяли різноманітні гуртки: технічної творчості (юних конструкторів і моделістів, електротехніків, столярів, мотористів), юннатські (юних туристів, дослідників природи, будівельників) та ін. [9, с. 284–285]. І саме гурткова робота давала простір для індивідуальної творчості, якої можна досягти у процесі діяльності підлітків, зокрема під час виготовлення різних моделей машин і механізмів, обробки дерева чи металу тощо. Розвитку розумових інтересів учнів сприяли науково-предметні гуртки (хімічний, біологічний, фізичний та ін.), де вони здобували знання з певної галузі науки, що виходили за межі програми.

Василь Олександрович виділив *шляхи реалізації індивідуального підходу*, а отже, самореалізації особистості. Передусім це створення атмосфери творчої діяльності у школі й розвиток технічної творчості через улюблені куточки для праці кожного учня, зокрема майстерні, кімнати для занять з машинознавства, куточки будівельника, кабінети електротехніки, електроніки й автоматики, радіотехніки тощо; розвиток художньої творчості через керамічну майстерню, гуртки художнього випалювання і випилювання; розвиток музичних здібностей у хорових колективах, дитячому оркестрі народних інструментів, гуртку юних баяністів, у літературно-творчих гуртках; розвиток здібностей до сільськогосподарської праці в теплицях, у зеленій лабораторії, кабінеті й куточках живої природи, в плодородсаднику, фруктовому саду, на навчально-дослідній ділянці, шкільній пасіці, кролефермі тощо [15, с. 124–128].

Багатоманітна система позакласної роботи (гуртки кінофотолюбителів, технічного моделювання, фізико-технічний, юних картингістів, автолюбителів та ін., свята, виставки) в Сахнівській середній школі також сприяла виявленню нахилів і розвитку здібностей учнів [2, с. 22]. Олександр Антонович на основі практичного досвіду дійшов висновку, що діяльність людини дає високі результати, якщо супроводиться натхненням, захопленням, творчістю. Саме тому педагогічний колектив має дбати про творчу атмосферу, де кожний учень захопився б і зацікавився певною справою [4, с. 14–15].

У Павлівській та Сахнівській школах панувала *атмосфера творчості*, що спонукала учнів до занять тією чи іншою справою. Так, виховний процес Сахнівської школи ґрунтувався на ідеї «до серця дитини – через захопленість». Для цього передбачалися конкретні заходи: добиватися, щоб кожний учень чимось захопився, виявив певні здібності, досяг успіхів (ведення класним керівником обліку справ, якими діти займаються охоче, з інтересом); прагнути, щоб кожний шко-

ляр у певній галузі трудової діяльності став майстром (заохочення переможців конкурсів, виставок відзнаками, а у «Списку учнівських захоплень» фіксування окремих досягнень учнів); з особливою увагою стежити за школярами, яким важко вчитися, і добиватися, щоб їхні інтелектуальні зусилля міцніли на основі захопленості; на психолого-педагогічному семінарі заслуговувати характеристики таких учнів та індивідуальні плани творчої діяльності; залучати до гурткової роботи школярів, які посередньо навчаються (занесення керівниками гуртків до «Книги знахідок» відомостей, коли «стійкі трієчники» переживають радість перемоги від зробленого) тощо [5, с. 82–83].

Як доводив В.О. Сухомлинський, найкращий метод розкриття задатків і виховання здібностей дітей – це *стимулювання нового успіху*. Але є діти, котрі тривалий час не розкриваються, і тоді найкращим методом є *спільна діяльність учителя та учня* щодо виявлення його улюбленого виду праці, досягнення першого успіху і його закріплення під час виконання школярем складнішого завдання. Отже, діти, які не мають яскраво виражених задатків, потребують особливої вчительської опіки. Ефективною формою індивідуального підходу, на думку видатного педагога, є виховання старшокласниками молодших учнів, передавання їм своїх знань і вмінь [15, с. 131].

Схожими й однаковими є думки обох педагогів про *роль учителя* в навчально-виховному процесі. Василь Олександрович наголошував, що вчитель має «допомогти кожному вихованцю знайти його стежку – це й означає поставити людину на ноги, ввести її в життя громадянином з своєю індивідуальністю». У Павлівській школі кожний учитель намагався помітити «природний задаток, тягіння, інтереси, нахили вихованців» на основі вдумливого, індивідуального, творчого підходу до кожного з них [16, с. 247]. О.А. Захаренко, як і В.О. Сухомлинський, вважав, що «конкретна людина з комплексом її вад і позитивних начал потребує, безумовно, індивідуальних коректив, а не виховання навмання» [5, с. 33].

Для реалізації індивідуального підходу до учнів учитель, на глибоке переконання В.О. Сухомлинського, сам має бути індивідуальністю, «живою особистістю, яка допомагає підліткові пізнати не лише світ, а й самого себе», «зразком багатства духовного життя», який може зацікавити, надихнути, захопити підлітка [12, с. 383]. Василь Олександрович підкреслював, що у вихованцях дремають задатки талановитих фахівців з різних галузей, які можуть розкритися з допомогою вихователя. Вчитель має «запалювати іскорки творчості і добиватися, щоб вони

горіли яскравим вогником», володіти певним видом праці й захопити ним учнів [15, с. 132].

Ідеї О.А. Захаренка перегукуються з думками В.О. Сухомлинського. Так, він вважав, що саме вчитель має виховувати в дитині особистість. А для цього потрібно глибоко вивчати кожну дитину: її оточення, дозвілля, друзів, ставлення до неї, становище в сім'ї. О.А. Захаренко висловлював міркування, що відмінності між дітьми можуть бути генетичними, водночас на розумовий розвиток дитини дуже впливає навколишнє середовище. Тому «змалечку, з дитинства треба більше уваги приділяти талановитим і творчим дітям, розвивати їхні здібності» [2, с. 86]. На думку педагога, завдяки виявленню здібностей учнів через працю з'являться талановиті люди – письменники, поети художники та ін. Індивідуальний підхід здійснює вчитель під час уроків, гурткової роботи та інших позакласних заходів. Цей процес, на переконання Олександра Антоновича, ґрунтується на любові до дітей, бажанні зробити їхнє життя на уроці й у позаурочний час цікавим і змістовним, на «добрій обізнаності зі світом дитини» [5, с. 62–64].

Працюючи в сільських школах, педагоги міркували про *перспективи розвитку шкільної освіти*, її різноманітність. Стосовно створення спеціальних шкіл для особливо здібних дітей В.О. Сухомлинський наголошував, що навіть найздібніші й найталановитіші учні повинні навчатися в загальній масі дітей і молоді. По-перше, на його думку, наявність талановитих дітей у будь-якому колективі відіграє велику роль у духовному житті всіх учнів. По-друге, створення спеціальних шкіл може сприяти такому негативному явищу, що діти відповідальних працівників і стануть тими талановитими та здібними. Він рекомендував відкривати спеціальні школи для талановитих учнів лише в галузі мистецтв [19, с. 102].

О.А. Захаренко мріяв про те, щоб відкрити в Сахнівській школі сільський ліцей чи гімназію, де за спеціальними програмами могли б навчатися обдаровані діти [2, с. 70]. Олександр Антонович вважав перспективними нові типи навчальних закладів (гімназії, ліцеї, коледжі), бо вони, на його переконання, дають на порядок вищі знання; тут більше обдарованих дітей і педагогів; ці навчальні заклади на основі здійсненого добору готують «творців науки, культури, загального прогресу». Розмірковуючи над системою шкільної освіти ХХІ ст., педагог висловлював ідею, що кожен навчальний заклад матиме свій стиль, характер, зовнішність і оформлення [2, с. 83–84].

Учений, осмислюючи реалії шкільної освіти в незалежній Україні, дійшов думки, що

державні школи (гімназії, ліцеї тощо) створюються для всіх, а приватні школи – «для дітей панів і підпанків», тобто відбувається поділ на «чорних» і «білих». Водночас він наголошував, що потрібні школи для обдарованих дітей, бо «вони, трудолюбиві, з неабиякими здібностями, мають приносити користь не лише своїй державі, а і всьому світу» [3, с. 136]. А серед сільських дітей є багато талановитих і здібних, які хочуть мати якісну освіту. Оскільки організувати в селі ліцей чи гімназію надзвичайно складно, Олександр Антонович запропонував шляхи розв'язання цього питання, а саме: розробити навчальні плани і програми на основі диференційованого підходу до кожного учня з метою вибору предмета чи кількох предметів для поглибленого вивчення; запровадити систему консультацій за ускладненими програмами; створити освітянський канал, що демонстрував би координаційні заняття для сільських творчих дітей [3, с. 136].

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що ми не могли охопити увесь спектр питань з розроблення індивідуального підходу в теоретичному і практичному вимірах видатними українськими педагогами, директорами авторських шкіл В.О. Сухомлинським і О.А. Захаренком. Проте можемо стверджувати, що вони розглядали індивідуальний підхід як головний принцип і як органічну складову навчально-виховного процесу школи. Саме індивідуальний підхід у сув'язі з гуманістичним і педоцентричним принципами був пріоритетною домінантою діяльності очолюваних ними шкіл, що сприяло цілеспрямованому, всебічному та гармонійному розвитку учнів, самореалізації їхніх творчих здібностей. Висловлені і практично апробовані прогностичні ідеї В.О. Сухомлинського і О.А. Захаренка щодо індивідуального підходу нині особливо актуалізуються й мають бути підвалиною на шляху побудови особистісно орієнтованої моделі освіти в Україні. З огляду на це питання диференційованого підходу до організації навчально-виховного процесу у спадщині вітчизняних педагогів потребує ґрунтовного вивчення, про що висвітлюватиметься в наших подальших публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Етюды о В.А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / Составление, предисловие, послесловие, комментарии, вступления к частям книги О.В. Сухомлинской. – Акта-издание, 2008. – 430 с.
2. Захаренко О.А. Слово до нащадків / Захаренко О.А. – К. : СПД Богданова А.М., 2006. – 216 с.
3. Захаренко О.А., Захаренко С.О. 210 шкільних лінійок. Загальношкільні лінійки, проведені

- в сільській школі протягом **1998–2000** року / Захаренко О.А., Захаренко С.О. – Сахнівка, **2002**. – **295** с.
4. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Становлення громадянина / Захаренко О.А., Мазурик С.М. – К. : Тов. «Знання» УРСР. – **1976**. – **30** с.
  5. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Школа над Россю / Захаренко О.А., Мазурик С.М. – К. : Рад. шк., **1979**. – **154** с.
  6. Національна доктрина розвитку освіти // Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації : (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, **2003**. – С. **178–201**.
  7. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад ; редкол. М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебов [и др.]. – М. : Большая Рос. энциклопедия, **2002**. – **528** с.
  8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1976**. – Т. 1. – С. **55–208**.
  9. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1976**. – Т. 1.– С. **209–400**.
  10. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1976**. – Т. 2. – С. **417–654**.
  11. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 3. – С. **7–279**.
  12. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 3. – С. **283–582**.
  13. Сухомлинський В.О. Павліська середня школа / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 4. – С. **7–390**.
  14. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 4. – С. **391–626**.
  15. Сухомлинський В.О. Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 5. – С. **122–139**.
  16. Сухомлинський В.О. Народний учитель / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 5. – С. **239–255**.
  17. Сухомлинський В.О. Тайники перевантаження / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 5. – С. **223–229**.
  18. Сухомлинський В.О. Вчити вчитися / Сухомлинський В.О. // Вибр. тв. : в 5 т. – К. : Рад. шк., **1977**. – Т. 5. – С. **426–436**.
  19. Сухомлинський В.А. В Центральний Комітет КПСС тов. Хрущеву Н.С. // Сов. педагогика. – **1988**. – № 3. – С. **97–102**.